

változtatja meg az olvasási szokásokat a cikkek korát illetően, de kétségtelen, hogy az új technológiákkal a régebbi cikkeket is elektronikus formában, jóval kevesebb idő alatt lehet megtalálni. A válaszokból kiderül, hogy a tudósok a keresés eredményeképpen fellelt régebbi cikkeket értékesebbnek tartják a frissen publikáltaknál, amelyeket tájékozódás és ismereteik szinten tartása céljából leginkább böngészés útján találnak meg.

Összegzés

A felmérések eredményei rávilágítanak arra, hogy a könyvtárak által előfizetett információforrások továbbra is a tudományos cikkek fontos lelőhelyei, különösen a régebbi cikkeket illetően. Bár a könyvtári állományból származó cikkek aránya az olvasott cikkek összességéhez viszonyítva mérsékel-

ten emelkedett a három szakaszon keresztül, a könyvtárban fellelt cikkek egy kutatóra jutó mennyisége jelentős növekedést mutat: 41 – 78 – 112 cikk. A tudományos kiadók folyóiratai megőrizték fontos szerepüket a kutatásban. A saját és könyvtári folyóirat-előfizetésekből származó egy főre jutó cikkek száma 87 – 134 – 148 volt a három fejlődési szakaszon át. A csillagászati terület új információs forrásainak sikere pedig azt mutatja, hogy a bővített funkciók, a szakirodalom retrospektív konverziója és a különböző információrendszerek integrálása tovább növeli a szakfolyóiratok használatának fontosságát.

/TENOPIR, Carol–KING, Donald W.–BOYCE, Peter et al.: Patterns of journal use by scientists through three evolutionary phases. = D-Lib Magazine, 9. köt. 5. sz. 2003. 14 p. <http://www.dlib.org/dlib/maj03/king/05king.html>

(Balogh Anna)

A tanmenethez igazodó elektronikus forrás-összeállítások

Az egyes oktatók kívánsága szerint összeállított és rendelkezésre bocsátott, a tanmenethez kapcsolódó forrás-összeállításokról (nevezzük a továbbiakban őket *kurzusgyűjteményeknek*, angolul *electronic reserve*) a *Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Information Supply* c. folyóirat 2003. 1. számában részletes útmutató jelent meg. A következőkben a segédlet 4. és 5. fejezetét ismertetjük röviden.

A szerzői jog és a méltányos használat

A szerzői jog fogalmának és alapvető kérdéseinek felvetésével kezdődik ez a fejezet. Megjegyzendő, hogy végig az USA szerzői jogával és gyakorlati alkalmazásával foglalkozik, mert – ahogy a későbbiekben rámutat – nincs nemzetközileg érvényes szerzői jog, hanem minden állam a maga körülményei között, saját jogszabályaival rendezi a kérdést, természetesen a nemzetközi irányelvek és megállapodások alapján. (Az USA maga is 1989-ben csatlakozott a Berni Egyezményhez.)

Az alapelvek tisztázása után következik az amerikai szerzői jog történetének rövid áttekintése. A szerzői jog az alkotmányon alapszik, s az első idevágó törvényt 1790-ben alkották meg. A jelenlegi gyakorlatot az 1976-os törvény szabja meg, amelyet azonban több ízben módosítottak (1988, 1992, 1998).

Ennek következtében a szerzői jogvédelem időtartama nem egységes a különféle időpontokban megjelent publikációkat illetően; mindenesetre az 1978 után megjelent művekre vonatkozóan 70 év, az utolsó szerző halálától számítva.

Fontos, hogy a nyilvános szektorba tartozó művekre nem terjed ki a szerzői jogvédelem (pl. alkalmi beszédek és előadások, amelyeket nem rögzítettek, a köztulajdont képező információkat tartalmazó művek, s azok a művek, amelyek szerzői jogvédelme lejárt). A kormányzat által kibocsátott anyagok is ide tartoznak, ha egyéb rendelkezés nem korlátozza hozzáférhetőségüket. Viszont ha egy magánszférában keletkezett mű – engedéllyel – bekerül egy kormányzati kiadványba, még nem kerül ki a szerzői jog hatálya alól.

A szerzői jogban rögzített, méltányos használat fogalma megengedi, hogy korlátozott példányszámban és meghatározott használói kör számára másolatokat készítsenek a műről a szerzői jog tulajdonosának engedélye nélkül. Így kritikai célból, kommentálásra, oktatásra, tudományos és kutatási célra, újabban archiválásra is. Ezen az alapon lehetséges másolatokat készíteni iskolai osztályok és felsőoktatási hallgatói csoportok számára; a törvény nem határozza meg, mi másolható, és hány példányban. Ennek eldöntéséhez négy tényezőt kell figyelembe venni:

- a használat célját (pl. a kereskedelmi célú használat aligha tekinthető méltányosnak),
- a szerzői jogvédelem alatt álló mű természetét (ezzel több bírósági per foglalkozott, kitérve olyan kritériumokra, vajon a szóban forgó művet publikálták-e, kapható-e még nyomtatásban stb.),
- a mű mekkora részét másolták (méltányosnak tekinthető, ha kevesebbet és kevésbé lényegeset),
- a másolás mennyiben befolyásolta a mű piaci értékesíthetőségét.

Az elektronikus kurzusgyűjtemények (amelyek lényegüket tekintve nem különböznek a hagyományos, nyomtatott anyagokat és másolatokat tartalmazó gyűjteményektől) szempontjából is meg kell határozni a méltányos használatot, bár a jogtulajdonostól kapott engedély kiszélesítheti a felőlet anyag körét és terjedelmét. Egyelőre még egyetlen bíróság sem ítélezett elektronikus kurzusgyűjteményről perben. (Kereseteket még csak profitorientált vállalkozásokat – tanulmányi csomagok, könyvek kiadása – illetően adtak be.) A könyvtárak gyakorlata széles skálán helyezkedik el: az egyik óvatosságból minden elektronikus forrást illetően engedélyt kér, a másik méltányos használatnak tekinti a kurzusgyűjteménybe való beilleszkedést, vagy az engedély megkérését rábízva az oktatóra.

Újabb jogszabályok rendelkeztek a távoktatásban és -tanulásban felhasználható anyagok mentesítéséről a szerzői jogvédelem alól. Az akkreditált, nonprofit oktatási intézmények felhasználhatják a szerzői jogvédelem alatt álló anyagokat a távoktatásban anélkül, hogy engedélyt kérnének, vagy díjat fizetnének érte. Így a tartalmakat bárhová eljuttathatják, archivált másolatot őrizhetnek meg szervereiken, és bizonyos feltételek mellett digitalizálhatják e célból az analóg anyagokat. Ezzel szemben kötelesek szabályozni a szerzői jog tekintetében követett gyakorlatukat, olyan technológiát alkalmazni, amely a beiratkozott hallgatókra korlátozza a hozzáférést, s megakadályozni a további terjesztést. Minthogy a könyvtárak egyre több elektronikus dokumentumot és/vagy hozzáférést szereznek be licenclés révén, lehetőségük van arra, hogy a szerződésekben kitérjenek a források elektronikus kurzusgyűjteményekben való felhasználásának engedélyezésére is.

A méltányos használat fogalma alkalmazható az elektronikus kurzusgyűjteményekre is, hiszen a szerzői jog szabályosságának célja éppen az, hogy egyensúlyt teremtsen az alkotó joga (része-

sülni műve reprodukálásának hasznából) és a közösség joga (a tudás és kifejezés előmozdítása) között.

Méltányos használat az elektronikus kurzusgyűjteményekben

A kurzusgyűjtemény mindig is kiegészítő információkat nyújtott a hallgatóknak, s nem volt célja a tankönyvek helyettesítése. Állománya rendkívül változatos: tartalmaz digitális dokumentumokat, de olyanokat is, amelyeket ezután kell digitalizálni, továbbá a közszférába tartozó, és szerzői joggal védett anyagokat. Gyűjtőkörét illetően csak a szerzői jogtulajdonosok állíthatnak korlátokat. Megvan a technológia ahhoz, hogy az elektronikus kurzusgyűjtemény használatát még szigorúbban korlátozzák, mint a hagyományos anyagokból állóét. Vita folyik azonban arról, hogy a méltányos használat elve alkalmazható-e esetükben is, hiszen az elektronikus forrásról könnyen készülhetnek másolatok, s minden másolat lényegében „eredeti” dokumentum.

Noha már 1976-ban oktatási intézmények és kiadók egy csoportja irányelveket állított össze könyvek és folyóiratok tantermi, nem profitorientált használatára, s a Legfelsőbb Bíróság hivatkozott is rájuk, perekben való érvényesítésükre nem került sor. S nem voltak kellően hasznosak a felsőoktatás és a könyvtárak speciális követelményei szempontjából sem, így újabb, világosabb irányelvekre mutatkozott szükség.

Az *American Library Association* 1982-ben adta ki mintaszabályzatát főiskolák és egyetemek számára az anyagok tantermi célú másolásáról. Az ebben foglalt méltányossági irányelvek biztonságosnak voltak tekinthetők, mivel bíróság előtt soha nem támadták meg őket. A kurzusgyűjteményeket illetően a következő négy méltányossági elvet rögzítették: *rövidség* (az eredeti dokumentumnak csak ésszerű terjedelmű és a kurzushoz szükséges részét szabad lemásolni), *önkéntes korlátozás* (a másolatok száma igazodjék a kurzusra beiratkozott hallgatók számához), *történeten utalás* a felhasznált anyag *szerzői jogvédelmére*, a másolás ne rontsa a mű *piaci esélyeit* (a könyvtár rendelkezze a műnek legalább egy példányával).

A fenti mintaszabályzat tíz éven át megtette dolgát, egészen addig, amikor a technológiai haladás új irányelveket kívánt a távoktatás és az elektronikus kurzusgyűjtemények számára. A Conference on

Fair Use (CONFU) egy munkacsoportot bízott meg azzal, hogy irányelveket dolgozzon ki a méltányos használatra a távoktatásban, a könyvtárközi kölcsönzésben és az elektronikus kurzusgyűjteményekben. Ezeket egyelőre nem támogatják következetesen a főbb könyvtári szervezetek, mégis rájuk alapozva 1999-ben jelent meg a *Fair-Use Guidelines for Electronic Reserve Systems*. Ez utóbbiak sem nyertek általános elfogadást, de hozzáférhetők a következő címen: http://www.copyright.iupui.edu/fu_ereserve_guide.htm. Az irányelvek főbb kitételei az alábbiak.

Az anyag terjedelme

1. Az elektronikus kurzusgyűjteményekbe az oktatók kérésére kerülhet be szerzői jogvédelem alatt álló dokumentum.
2. A gyűjteményekbe rövidebb egységek (cikk, könyvfejezet, költemény) és hosszabb egységek kivonatai, szemelvényei (hosszabb egységnek minősülhet egy cikk, fejezet, költemény is, ha egy könyv, folyóirat vagy más dokumentum lényeges részét képezi) kerülhetnek be.
3. A gyűjteménybe csak olyan anyag, illetve anyagrészlet kerülhet, amelyből az oktató, a könyvtár vagy az oktatási intézmény valamely részlege rendelkezik egy jogszerűen beszerzett példánnyal.
4. Egy adott kurzus elektronikus gyűjteményi rendszerébe belefoglalt anyag csak kis része lehet az előírt kötelező és ajánlott olvasmányoknak.

Figyelmeztetések és intések

1. A szerzői jogi törvény vonatkozó helyére való utalás mellett szóbeli figyelmeztetésnek is meg kell jelennie a képernyőn, hogy tilos a digitális dokumentum további elektronikus terjesztése.
2. Ha a rendszerbe került mű másolatán is megjelenik a szerzői jogvédelemre való utalás, a használó számára jól láthatóan meg kell ismételni az ebből fakadó korlátozásokat.
3. Az elektronikus kurzusgyűjteményekbe került anyagokat megfelelő forrásmegjelöléssel kell ellátni.

Hozzáférés és használat

1. A hozzáférést a kurzus regisztrált hallgatóira, felelős oktatóira és az elektronikus rendszerét felelős könyvtári személyzetre kell korlátozni.
2. A hozzáférést a rendelkezésre álló technológiának megfelelően kell korlátozni (egyéni jelszó;

osztályjelszó; keresetőség a kurzus száma vagy oktatója, de nem a mű szerzője vagy címe szerint; hozzáférés a regisztrált hallgatók, oktatók vagy illetékes személyzet által használt munkaállomásokról).

3. A kurzusrendszerek használatáért a hallgatóktól nem szabad sem külön, sem közvetlen térítési díjat kérni.

Tárolás és újrafelhasználás

1. A szerzői jog tulajdonosától külön engedélyt kell kérni, ha az anyagot a következő tanévben is használni akarják, vagy ha az anyag egy adott kurzus állandóan kötelező, illetve ajánlott olvasmánya, vagy több szakon használja több oktató.
2. Az anyag elektronikus formában tárolható, míg az engedélykérés folyamatban van, vagy a következő tanévig, de semmiképpen sem tovább, mint három naptári évig.
3. Az elektronikus kurzusgyűjtemények korábbi anyagához rövid időtartamú hozzáférés biztosítható azoknak a hallgatóknak, akik még nem fejezték be a kurzust.

A kiadók által javasolt irányelvek többnyire a hozzáférésre, a tartalomra, az önkéntes korlátozásra, a forrás szerzőjének és jogtulajdonosának megjelenésére és a szerzői jogvédelemre való utalásra összpontosítanak.

Egy sor fontos könyvtári szervezet dolgozta ki azt az állásfoglalást, amelynek címe: *Fair use in the electronic age: serving the public interest*. E szerint a szerzői jogtulajdonos alkotómunkájának és gazdasági beruházásának védelmét egyensúlyba kell hozni a tudás terjesztésének közösségi érdekével, s ez ugyanolyan fontos az elektronikus környezetben is, mint a hagyományos formátumokat illetően. Mivel egyre több információ és dokumentum csak elektronikus formában áll rendelkezésre, a könyvtárak számára meg kell adni annak lehetőségét, hogy ezeket a szerzői jogi törvény megsértése nélkül tehessék hozzáférhetővé az elektronikus kurzusgyűjteményekben.

Az élenjáró intézmények már viszonylag régen kialakították álláspontjukat és gyakorlatukat az elektronikus kurzusgyűjtemények terén. Ezek között találkozhatunk nagyon konzervatív hozzáállással is, és nagyon tág értelmezéssel is. (A cikk részletesebben a University of Wisconsin Libraries és az Indiana University Purdue University gyakorlatát mutatja be.)

A könyvtárak manapság egyre több elektronikus forrást licencelnek az oktatók és hallgatók számára. Az elmúlt évtizedben megnégyszereződött az erre fordított összeg a tudományos könyvtárakban. A méltányos használat problémája megoldódhat, ha a könyvtárak a licencszerződésekbe belefoglalják az elektronikus kurzusgyűjteményekben való felhasználást is. Az *ARTstor* és a *JSTOR* projekt jó példák arra, hogy az együttműködés milyen lehetőséget kínál a könyvtáraknak csekély ráfordítással digitális gyűjteményeket felépíteni. A közsférában megjelent anyagok könnyebb hozzáférhetőségét célozzák más vállalkozások, például a *Gutenberg* projekt. Legutóbb a Creative Commons indított útjára két projektet: az egyik a *Licensing* projekt, amely az alkotóknak teszi lehetővé, hogy feltételeket kössenek ki a méltányos használatra, a másik a *Founders' Copyright*, amely 14 évre korlátozná a szerzői jogvédelmet, ahogyan az alapító atyák is tették annak idején.

A könyvtárak jó okkal tartózkodjanak a szerzői jogok megsértésétől. A vétkes szervezetet a bíróság arra bünteti, hogy elkobozza a jogsértéshez használt felszerelést, megfizettetheti a jogtulajdo-

nos kárát, 30 000 dollár büntetést szabhat ki, és megtérítheti a jogi eljárás költségeit. Mégis, ha könyvtár betartja a méltányos használat szabályait és szellemét, ésszerű intézkedéseket tesz a szerzői jogtulajdonosok érdekeinek védelmére, mint nonprofit intézmény aligha fogja megsérteni a szerzői jogi törvényt. Több könyvtár úgy gondolja, ha házi irányelveket dolgoz ki a szerzői jog alkalmazására, ezzel legalább jóhiszeműségét bizonyítja.

Megnyugtatóan szolgálhat az is, hogy mielőtt a szerzői jogtulajdonosok jogi lépéseket tennének, írásbeli felszólítást küldenek az intézménynek, hogy hagyjon fel jogsértő gyakorlatával. Egyébként is: az 1985 óta a szellemi tulajdonnal – szabadalmak, védjegyek, szerzői jog – kapcsolatosan lefolytatott pereknek csak 0,05%-ában (58 per) volt alperesként érintett állami intézmény.

/DRISCOLL, Lori: Electronic reserve: a manual and guide for library staff members. = Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery, & Information Supply, 14. köt. 1. sz. 2003. p. 35–52./

(Papp István)

Az elektronikus könyvek lehetséges szerepe a dokumentumszolgáltatásban

Az elektronikus kommunikáció megváltoztatta a folyóiratcikkek távoli elérhetőségét és szolgáltatását. Nincs elvi akadály annak, hogy egy cikk gyorsan eljusson a világ bármely pontjáról egy másik pontjára. Mi a helyzet a könyvekkel, amikor manapság a legtöbbjük nyomtatott változatát elektronikusan állítják elő? Az elektronikus könyvek közös vonása, hogy teljes szövegüket elektronikusan rögzítik. Különböző fajták vannak azonban attól függően, hogy a szöveget:

- online lehet elérni és olvasni,
- le lehet tölteni az olvasó saját számítógépére,
- ki lehet adni lemezen vagy kártyán – gépspecifikusan vagy bárhol olvasható módon,
- távoli forrásból helyileg lehet kinyomtatni.

Online elérés és olvasás

A legtöbb ide tartozó szöveg a szerzői jogi megkötések alól már kikerült, klasszikus mű elektronikusan „reprint”-jének tekinthető. Legjobb példája a *Gutenberg* projekt. Az online hozzáférés térítésmentes, de a letöltés és a nyomtatás nem megenge-

dett. Az e-könyvek e fajtája jól alkalmazható a klasszikus művek mellett a referenzművek, mint pl. az *Encyclopaedia Britannica* esetében is.

Letöltés az olvasó számítógépére

Ez a fajta e-könyv ritka, mivel a kiadók tartanak a letöltött szöveg további felhasználásától. Alkalmazható a klasszikus irodalom mellett a tankönyveknél, amelyeket az egyetemeken általában nem tudnak elegendő példányszámban beszerezni. További alkalmazási területek a szürke irodalom, amely többnyire szabadon férhető hozzá, tölthető le és nyomtatható, valamint a kormányzati dokumentumok, kutatóintézetek és egyéb szervezetek jelentései.

Publikálás lemezen vagy kártyán

A legtöbb lemezen (ritkábban kártyán) kiadott könyvet csak egy bizonyos, a szolgáltató által előállított gépen lehet olvasni. Néhány kiadó megengedi (esetenként bátorítja is) a lemezek letöltését a